

Una introducció

per Antoni Furió

Les grans síntesis de la història medieval europea i, amb elles, els manuals escolars, solen situar cap a l'any mil l'extinció de l'esclavitud antiga i la seva substitució per la servitud feudal. Les diferències, i les polèmiques, entre els historiadors tan sols afecten la cronologia i els ritmes d'aquest procés de substitució dels esclaus pels serfs, que també marcaria a grans trets la transició del sistema antic, basat en l'esclavisme, al nou sistema feudal, basat en la dependència personal. Hi ha autors que consideren que aquest procés s'hauria iniciat ja cap al segle IV, com una resposta estructural, sistèmica, a la greu crisi del Baix Imperi, entesa primordialment com una crisi de l'esclavisme, i que s'hauria accelerat amb les transformacions introduïdes per les invasions germàniques i l'aparició del gran domini senyorial ja en època carolíngia. D'altres, en canvi, afirmen que els elements característics del sistema antic —el pes de l'Estat i les institucions públiques, la fiscalitat i l'esclavitud— es mantindrien vigents fins a l'Imperi Carolingi, l'últim gran intent de reorganitzar el sistema econòmic i social de l'antiguitat, i que aquest no s'esfondraria del tot fins a ben entrat ja el segle XI. En qualsevol cas, i a pesar de les discrepàncies sobre quan s'iniciaria i es completaria la transició, els uns i els altres coincideixen a dir que, poc després de l'any mil, els esclaus havien desaparegut completament dels camps d'Europa occidental i que el seu lloc havia estat ocupat per pagesos lliures o servils, sotmesos tots, en graus diversos, a la dominació senyorial. L'hora de l'esclavitud, conclouen amb èmfasi, ja havia passat.¹

1. Sobre la supervivència i la desaparició de l'esclavitud a l'edat mitjana, l'obra clàssica de referència és l'article de M. BLOCH, «Comment et pourquoi finit l'esclavage médiéval», *Annales. ESC*, 1947; i les síntesis, igualment de referència de G. DUBY, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, París, 1962; P. ANDERSON, *Passages from Antiquity to Feudalism*, Londres, 1974; Ch. PARAIN, *Outils, ethnies et développement historique*, París, 1979; P. DOCKÈS, *La libération médiévale*, París, 1979. La continuïtat de l'esclavitud fins al segle XI, sostinguda per P. BONNASSIE, «Survie et extinction du régime esclavagiste dans l'Occident du haut moyen âge (IVe-XIe s.)», *Cahiers de civilisation médiévale*, XXVIII (1985), 312-314, ha estat recolzada també per G. BOIS, *La mutation de l'an mil: Lournand, village mâconnais de l'antiquité au féodalisme*, París, 1989, i durament criticada per D. BARTHÉLEMY, «Qu'est-ce que le

Aquesta conclusió, que pot resultar vàlida per a l'Europa nord-occidental —Anglaterra, la França al nord del Loira i l'Imperi Germànic, que és la zona del feudalisme «clàssic» a partir de la qual s'escriuen les síntesis i els manuals— no ho és en absolut per a l'Europa mediterrània,² on l'esclavitud continuà tenint un paper rellevant, i fins i tot central en algunes regions o en alguns sectors productius, fins al final de l'edat mitjana i els primers temps moderns. D'un extrem a l'altre de la gran mar, i amb independència del sistema econòmic i social dominant —tributari als països islàmics i feudal als cristians—, el treball esclau continuà sent una realitat ben viva, herència del món antic i alimentat per les guerres de conquesta, el cors i la pirateria, el naixement, els deutes i, sobretot, el comerç, un florent tràfic d'esclaus, en direcció preferentment des de les ribes del Mediterrani oriental a les de l'occidental i des d'Al-Andalus i el nord d'Àfrica als principals ports i ciutats de l'Europa meridional.

Ho certifica l'omnipresència dels esclaus a les fonts documentals, des dels llibres de l'administració reial, on es declarava que les captures eren de «bona guerra» i es pagava la part que pertocava al monarca,³ als protocols notariais, on s'enregistraven els contractes de compravenda, els contractes d'assegurança per la fugida o la mort de l'esclau i els contractes d'alforria amb els quals l'esclau podia guanyar la llibertat amb el seu propi treball; i, encara, els textos jurídics, on es definia la naturalesa legal dels esclaus. I, també, el considerable volum d'estudis dedicats al tema des del final del segle XIX i el començament del XX.⁴

servage, en France, au XIe siècle?», *Revue historique* CCLXXXVII (1992), i *La mutation de l'an mil a-t-elle eu lieu? Servage et chevalerie dans la France des Xe et XIe siècles*, París, 1997. Vegeu també A. VERHULST, «The Decline of Slavery and the Economic Expansion of the Early Middle Ages», *Past and Present* 133 (nov. 1991), 195-203; W. DAVIES, «On Servile Status in the Early Middle Ages», M. L. BUSH (ed.), *Serfdom and Slavery: Studies in Legal Bondage*, Londres, 1996, 225-246, i la més recent aportació de Ch. WICKHAM, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800*, Oxford, 2005.

2. En realitat, ni tan sols és vàlida tampoc per a l'Europa nord-occidental, on alguns estudis recents mostren la persistència de l'esclavitud més enllà de l'any mil. Cf. R. MAZO KARRAS, *Slavery and Society in Medieval Scandinavia*, New Haven, 1988, i D. A. E. PELTERET, *Slavery in Early Mediaeval England: From the Reign of Alfred Until the Twelfth Century*, Rochester, 1995.

3. Al regne de València, els corsaris havien de declarar les seves captures davant el batlle general i demostrar que aquestes eren de «bona guerra», és a dir, que provenien de terres enemigues del rei. Aquestes declaracions estan recollides a l'Arxiu del Regne de València en una sèrie anomenada *Presentacions i confessions de captius*, d'un gran valor per conèixer les circumstàncies en què s'havia produït la captura.

4. Per centrar-nos només en l'àmbit de la Corona d'Aragó, els treballs pioners van ser els d'A. BRUTAILS, «Étude sur l'esclavage en Roussillon du XIIIe au XVIIe siècle», *Nouvelle revue historique de droit français et étranger* 10 (1886), 388-440; J. M. RAMOS LOSCERTALES, *El cautiverio en la Corona de Aragón durante los siglos XIII, XIV y XV*, Saragossa, 1915, i J. MIRET I SANS, «La esclavitud en Cataluña en los últimos tiempos de la edad media», *Revue Hispanique*, 41 (1917), 1-109. Amb tot, l'estudi sistemàtic de l'esclavitud, ibèrica i mediterrània en general, començaria als anys trenta amb l'obra de Ch. VERLINDEN, «L'esclavage dans le monde ibérique medieval», *Anuario de Historia del Derecho Español* 11 (1934), 283-448, i 12 (1935), 361-424.

Malauradament, d'aquesta esclavitud medieval mediterrània en coneixem millor els aspectes comercials —les zones de procedència dels esclaus i les rutes del gran tràfic esclavista, les formes de captura, l'edat, el sexe, els preus de venda...— i legals, que la seva veritable funció econòmica. En coneixem millor, per dir-ho així, els motius de l'oferta —els considerables beneficis que reportava la captura i la comercialització d'aquestes mercaderies humanes, la diversitat i l'amplitud de les fonts d'aprovisionament, la seguretat i la institucionalització del tràfic mercantil, la seva reglamentació legal i la seva licitud moral— que els de la demanda.⁵ Esclaus, per a què? Per a fer-los servir en què? Els historiadors encara discuteixen sobre el paper i la finalitat d'aquesta esclavitud medieval, que alguns consideren sense cap significació econòmica, tot veient els esclaus només com un signe d'ostentació i prestigi social, mentre que d'altres, per contra, els veuen com una força de treball indispensable.⁶ D'altres, jo mateix entre ells,⁷ hem emfasitzat el paper de l'oferta —el gran nombre d'esclaus proveïts per les guerres de conquesta del segle XIII, el pillatge, la pirateria i, ja al segle XV, la depredació europea de les costes africanes— per sobre de les necessitats concretes de la demanda. Una tesi que demana més precisions i, sobretot, un dossier com aquest que oferim en el present número de *Recerques*, dedicat a examinar la funció econòmica de l'esclavitud medieval.

Cal deixar clar d'entrada que, si hi havia esclavitud, és perquè hi havia demanda; que si es compraven esclaus, és perquè se'ls feia servir per alguna cosa; si s'arribaven a pagar preus importants per ells, i hi havia organitzat un tràfic

5. L'obra de referència en els estudis sobre l'esclavitud medieval continua sent la de Ch. VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, Bruges i Gant, 2 vols., 1955-1977, que ha inspirat bona part de la recerca i la reflexió posterior. Altres títols bàsics són V. CORTÉS, *La esclavitud en Valencia durante el reinado de los Reyes Católicos, 1479-1516*, València, 1964; M. MARRERO, *La esclavitud en Tenerife a raíz de la conquista*, La Laguna, 1966; D. GIOFFRÉ, *Il mercato degli schiavi a Genova nel secolo XV*. Gènova, 1971, i A. FRANCO, *La esclavitud en Sevilla y en su tierra a fines de la Edad Media*, Sevilla, 1979.

6. Enfront de la tesi, per exemple, de Bartolomé Bennassar, per a qui l'esclau seria un «objet de luxe», poc implicat en les tasques de producció (*Valladolid au Siècle d'Or*, París, 1967), Jacques Heers subratlla el paper absolutament central de l'esclavitud en les estructures productives de les societats mediterrànies, fins al punt de presentar-les com a societats pràcticament esclavistes i basades en el treball servil (*Esclaves et domestiques au Moyen Âge dans le monde méditerranéen*, París, 1981). Entre els dos extrems, es troben també judicis més matissats, des de Verlinden a Franco o José Luis Cortés. En general, es pot dir que els modernistes contemplan l'esclau més aviat com un objecte sumptuari, mentre que els medievalistes en destaquen la contribució productiva. Vegeu també P. BONNASSIE, *La organización del trabajo en Barcelona a fines del siglo XV*, Barcelona, 1975, per a qui el treball dels esclaus constitueix un dels motors de l'activitat industrial a la capital catalana a la fi de l'edat mitjana.

7. A. FURIÓ, «Esclaves et salariés. La fonction économique de l'esclavage dans la Péninsule Ibérique au bas Moyen Âge», a *Les dépendances serviles: une approche comparative*, (Colloque EHESS, París, 19-22 juny 1996), publicat com a *Esclavage et dépendances serviles. Histoire comparée*, París, 2006, 249-263.

considerable i lucratiu entorn seu, és perquè constituïen una inversió profitosa (en el que fos), i que el que es volia dels esclaus, més enllà de qualsevol altra consideració, era sobretot el seu treball, la seva contribució laboral.

Si hi havia esclaus, doncs, és perquè eren necessaris. Això no vol dir que les societats mediterrànies fossin societats esclavistes, com ho havia estat el món antic, especialment la República i l'Imperi romans, el sistema productiu dels quals es basava en el treball esclau. Però el nombre d'esclaus presents tant als regnes cristians com als països islàmics del Mediterrani distava molt de ser marginal o anecdòtic. William D. Phillips, un dels millors coneixedors de la història de l'esclavitud, estima que en dues societats reconegudament esclavistes, com la romana i la nord-americana, els esclaus podien representar gairebé el 30% de la població i proveir la major part de la producció total.⁸ No cal, doncs, que els esclaus siguin majoritaris numèricament en el conjunt de la població perquè una societat pugui ser considerada esclavista; molt més important i definitiu és que la producció estigui assegurada pel treball esclau. En qualsevol cas, les societats mediterrànies medievals estaven lluny d'assolir aquests percentatges, tant pel que fa al nombre d'esclaus, com pel que fa a la seva contribució al sistema productiu.

Amb tot, una altra autoritat en la matèria, Charles Verlinden, eleva igualment fins al 30% de la població el percentatge d'esclaus a l'illa de Mallorca cap al final del segle XIII.⁹ Un percentatge que igualaria el que hem vist que dona Phillips per al món romà i el Sud nord-americà i que faria de la Mallorca medieval una societat manifestament esclavista, tot i estar enclavada en un context dominat, com la resta dels països de la Corona d'Aragó i com la resta també d'Europa occidental, per relacions socials de tipus feudal. Certament, la conquesta catalana de l'illa el 1229 va ser d'una extrema violència i la major part de la població musulmana, llevat d'aquells pocs que van poder pagar el seu rescat i marxar a València, Granada o el nord d'Àfrica, va ser reduïda a captivitat, venuda als grans ports del Mediterrani occidental o utilitzada com a mà d'obra esclava en les noves explotacions nascudes de la colonització cristiana. Cosa que no es reproduiria, almenys a la mateixa escala, en les conquestes una mica posteriors de València i Múrcia, on la major part de la població andalusina va quedar sotmesa a dependència senyorial, en règim d'emfiteusi o parceria (eixàrics), però no a esclavitud. La poca aflluència de repobladors cristians a Mallorca, a causa de

8. W. D. PHILLIPS, Jr., «Continuity and Change in Western Slavery: Ancient to Modern times», a BUSH (ed.), *Serfdom and Slavery...*, 71-88 (72). Vegeu també, d'aquest mateix autor, les dues síntesis generals *La esclavitud desde la época romana hasta los inicios del comercio trasatlántico*, Madrid, 1989, i *Historia de la esclavitud en España*, Madrid, 1990.

9. VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale...*, vol. 1, 348-351. El percentatge que dona Verlinden és acceptat sense reserves per alguns treballs recents sobre l'esclavitud mallorquina; vegeu, per exemple, R. L. WINER, «Conscripting the Breast: Lactation, Slavery and Salvation in the Realms of Aragon and Kingdom of Majorca, c. 1250-1300», *Journal of Medieval History* 34 (2008), 164-184.

la «competència» que representaven les colonitzacions de València i Múrcia i, en general, la baixa demografia de l'illa durant els darrers segles de l'edat mitjana degueren contribuir possiblement a l'expansió de l'esclavitud, tant a la ciutat com, sobretot, al camp, àmpliament documentada per les fonts de l'època. Però tot i la seva importància numèrica, el seu percentatge sobre la població total sembla lluny del 30% proposat per Verlinden, que els historiadors més recents de l'esclavitud mallorquina —Ricard Soto, Antoni Mas i Gabriel Jover, autors d'un dels articles d'aquest dossier— jutgen excessiu i el rebaixen just a la meitat.¹⁰ Així i tot, el 15% del conjunt de la població continua sent un percentatge important, significatiu, que confirma que l'esclavitud no era un fenomen marginal. A Mallorca almenys, i per raons fonamentalment demogràfiques, els esclaus eren necessaris. També a la resta de les regions de la conca mediterrània?

No disposem encara de suficients estudis quantitius per donar una resposta satisfactòria —tot i que en aquest mateix dossier Roser Salicrú eleva per damunt del 10% la proporció de la població esclava a Barcelona, on es concentrava la major part dels esclaus de Catalunya—, i les que s'han donat no sempre resulten raonables. Jacques Heers, per exemple, troba insuficients la majoria de les explicacions que s'han proposat per explicar l'àmplia difusió de l'esclavitud en les regions meridionals de la Península Ibèrica, per ser només explicacions econòmiques i materials, i prefereix recórrer a consideracions més aviat caracteriològiques. Com ara, que en aquestes regions l'esclavitud estava inscrita en els costums i les relacions humanes, i així continuà des de l'antiguitat fins al final de l'edat mitjana i encara més enllà. Una persistència que s'explicaria, en l'opinió de l'historiador francès, per tota mena de raons històriques que acabaren convergint: l'herència de pràctiques antigues lligades a la romanització i reforçada per les invasions germàniques i la instal·lació d'una aristocràcia guerrera; la presència prolongada dels musulmans, que porten amb ells grups d'esclaus capturats als camps de batalla, les estretes relacions amb l'Orient i el Magrib islàmics; la Reconquesta cristiana i la guerra de fronteres, ràtzies i incursions en el regne de Granada i, sobretot, la presa de les grans ciutats d'aquest regne, Màlaga i Granada; i, finalment, la gran expedició ultramarina, seguida de captures enormes o d'un tràfic de gran envergadura.¹¹ Més en general, la conclusió de Heers sobre la persistència de l'esclavitud a tota la conca mediterrània al llarg de l'edat mitjana és que aquesta es fonamenta en la tradició musulmana, en la qual s'insereixen, a partir del 1300, els mercaders italians i catalans, veritables protagonistes del tràfic esclavista, de l'Orient a l'Occident mediterrani, als segles finals de l'edat mitjana.¹²

10. En realitat, els tres autors citats proposen percentatges que oscil·len entre un mínim del 10% i un màxim del 20%, segons les èpoques i els avatars de l'oferta. Cf. A. MAS, *Esclaus i catalans. Esclavitud i segregació a Mallorca durant els segles XIV i XV*, Palma de Mallorca, 2005.

11. J. HEERS, *Esclavos y sirvientes en sociedades mediterráneas durante la Edad Media*, València, 1989, 105-106.

12. *Ibidem*, 85-89.

A través del món islàmic, com vol Heers, o de manera directa, com apunta Phillips, la influència romana sobre l'esclavitud mediterrània medieval sembla evident. Potser no tant en les formes i les pràctiques, perquè es tracta de dos tipus d'esclavitud molt diferents, en la seva funció i en les seves dimensions, com en el conjunt de normes i regulacions legals de l'esclavitud heretades de Roma. L'esclavitud romana oferia a més un exemple concret i una base intel·lectual per a les societats medievals. En particular, Phillips destaca la importància de la recuperació i l'assimilació del dret romà —codificat per Justinià al segle VI— en els sistemes legals dels regnes cristians d'Europa occidental a partir del segle XII. Com ara, els Furs de València, de clara inspiració romanista, promulgats per Jaume I, o les Siete Partidas, el codi legal castellà elaborat per Alfons X, ambdós textos de la segona meitat del segle XIII.¹³ Aquesta mateixa legislació —i, amb ella, les normes romanes que contenia i vehiculava— tindrà més tard una gran influència en la regulació de l'esclavitud a l'Amèrica colonial.

El gran mèrit de l'obra de Phillips rau a haver mostrat que els dos tipus que considerem més genuïns i representatius de l'explotació esclavista —l'esclavitud de plantació a gran escala per part de grups d'esclaus (*gang slavery*), dits també esclaus de «barracó», per oposició als esclaus domèstics (*household slavery*) que dormien a la casa del senyor— constitueixen només dues excepcions dins la llarga història de l'esclavitud, i que la regla sembla haver estat més aviat la contrària, la d'un esclavatge a petita escala, domèstic, fins i tot a la mateixa Roma abans que comencessin les importacions massives com a conseqüència de les guerres de conquesta del final de la República.¹⁴ Si hem de creure Phillips, va ser la formidable oferta d'esclaus proveïda per l'expansió romana per tota la conca mediterrània i el seu rerepaís el que, juntament amb les profundes transformacions econòmiques i socials experimentades per la societat romana —concentració de la riquesa i la terra en mans de l'elit senatorial; desposseïció de la pagesia lliure i, com a conseqüència, èxode a la ciutat, sobretot a Roma; producció agrícola especialitzada i destinada al mercat en grans latifundis (plantacions); escassetesa de mà d'obra agrícola i substitució dels pagesos lliures emigrats per captius de guerra reduïts a esclavitud—, el que explica la seva evolució d'una societat que posseeix esclaus a una autèntica societat esclavista, en què el treball esclau era dominant i necessari per al funcionament de l'economia.¹⁵ El mateix Phillips, però, que sembla tan encertat en aquesta interpretació, no ho sembla tant quan, com molts altres autors, considera l'esclavitud mediterrània medieval gairebé una anècdota entre els dos moments forts de la història de l'esclavitud, la Roma antiga i l'Amèrica colonial, les úniques dues societats veritablement esclavistes, en les quals es donà una esclavitud de plantació i el treball esclau acomplia una funció econòmica essencial, central.

13. J. A. DOERIG, «La situación de los esclavos a partir de las *Siete Partidas* de Alfonso el Sabio», *Folia humanistica* IV (1966), 337-361.

14. PHILLIPS, «Continuity and Change in Western Slavery...».

15. PHILLIPS, «Continuity and Change in Western Slavery...», 73.

Enmig, l'esclavitud medieval, una mena d'esclavitud de transició entre l'antiga i la moderna, i en contrast també amb aquestes dues, de caràcter més aviat rural i agrícola, hauria estat preferentment urbana, artesanal i domèstica. És aquesta una percepció àmpliament compartida pels historiadors de l'esclavitud mediterrània, de Charles Verlinden a Jacques Heers, que coincideixen també, com bona part dels historiadors catalans i italians, a afirmar que es tractava d'una esclavitud preferentment femenina.¹⁶ Això no és del tot així, almenys per al món català i ibèric, on la presència d'esclaus masculins va ser nombrosa, com posen en relleu els articles del dossier, i es contradiu amb la tesi esgrimida habitualment pels mateixos autors que l'esclavitud era una alternativa a la feblesa demogràfica d'algunes regions o a la caiguda de la població després de la Pesta Negra. Les dificultats demogràfiques no se solucionen només amb esclaves. D'altra banda, tampoc no sembla raonable parlar d'esclavitud de transició, primer pel seu caràcter teleològic, que pressuposa un punt d'arribada que és l'esclavitud de plantació dels temps moderns, i segon perquè no permet captar l'especificitat i la lògica de l'esclavitud medieval.

Emfasitzar el caràcter urbà, domèstic i femení de l'esclavitud medieval és també una manera d'atenuar la seva brutalitat, de distanciar-la de l'única esclavitud «veritable», l'esclavitud de plantació. I permet donar un pas més enllà en aquesta direcció, que dóna Heers en considerar que les esclaves no eren tan diferents de les criades lliures, que la distància que les separava no era tan gran i que, de fet, eren intercanviables. Unes i altres, esclaves i criades, compartien tasques i funcions al si del grup domèstic i, en el cas de les primeres, la seva integració es veia afavorida per la conversió al cristianisme, l'assimilació cultural i lingüística i, sobretot, el color de la seva pell, tan blanca com la dels seus amos (més tard, els esclaus africans no tindran la mateixa facilitat, ja que, encara que es bategessin, la diferència ètnica prevaldrà i el seu color constituirà un límit a la seva integració). L'esclavitud domèstica i familiar, en la qual les esclaves compartien l'espai físic de la casa i fins i tot algunes tasques amb criades, mossos, aprenents i els fills i les filles de l'amo, sota l'autoritat del qual se situava tot, podia ser, doncs, una via d'integració en les societats cristianes occidentals per a les

16. Sobre el caràcter predominantment femení de l'esclavitud mediterrània, vegeu també, per a d'altres regions, I. ORIGO, «The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the Fourteenth and Fifteenth Centuries», *Speculum* 30 (1955), 321-366; S. MOSHE STUARD, «To Town to Serve: Urban Domestic Slavery in Medieval Ragusa», B. A. HANAWALT (ed.), *Women and Work in Preindustrial Europe*, Bloomington, 1986, 39-55; i, de la mateixa autora, «Ancillary Evidence on the Decline of Medieval Slavery», *Past and Present* 149 (novembre, 1995), 3-32; S. MCKEE, «Greek Women in Latin Households of Fourteenth-century Venetian Crete», *Journal of Medieval History* 19 (1993), 229-249; i, de la mateixa autora, «Households in Fourteenth-Century Venetian Crete», *Speculum* 70 (1995), 27-67. Per a la Corona d'Aragó, el recent i ja citat article de WINER, «Conscripting the Breast...», on estudia la utilització d'esclaves com a dides, i la tesi doctoral de D. G. BLUMENTHAL, *Implements of Labor, Instruments of Honor: Muslim, Eastern and Black African Slaves in Fifteenth-Century Valencia*, Universitat de Toronto, 2000.

noies arrancades de les seves terres nats —o fins i tot venudes per les seves famílies— a les costes del Mediterrani oriental.

D'ací a considerar l'esclavitud com una «institució més aviat benigna», només hi ha un pas, que dóna Stephen Bensch, en l'estela de Heers, quan afirma que «les cases d'esclaus de Venècia i Gènova i fins i tot de València i Mallorca havien començat a prendre l'aspecte d'illes Ellis en miniatura».¹⁷ És a dir, la porta d'entrada —i d'aclimatació— a les societats occidentals. Aquest revisionisme de l'esclavitud medieval, com l'anomena Robert I. Burns,¹⁸ un altre dels seus valedors, es basa en el reexamen de les relacions entre amos i esclaus a partir sobretot de fonts notariales. En l'article citat, Bensch arriba a la conclusió, després d'analitzar 263 testaments datats entre 1100 i 1290, que els esclaus estaven plenament integrats dins la casa i la família de l'amo; una integració afavorida, a més de per la conversió al cristianisme, pel fet que els esclaus ja no eren captius de guerra, sinó mercaderies obtingudes per compra, dones en la seva majoria, que donaven satisfacció a un emergent estil de vida patrici.

No sembla que les conclusions de Heers, formulades sobretot a partir del cas de les ciutats italianes, i de Bensch es puguin aplicar a Mallorca, al País Valencià i a Andalusia, ni possiblement tampoc a Catalunya i a la mateixa Itàlia. Així es desprèn almenys d'aquest dossier que publica *Recerques*, on es qüestionen algunes d'aquestes tesis i imatges sobre l'esclavitud medieval, sobre la seva «benignitat» i escassa rellevància econòmica, a partir de l'estudi d'algunes experiències concretes —de Mallorca, Catalunya, València i Màlaga—, que prenen com a objecte d'anàlisi la rendibilitat del treball esclau i la seva relació amb el treball lliure assalariat.

En primer lloc, pel que fa a l'equilibri de sexes, lluny de ser majoritària l'esclavitud femenina, la proporció d'esclaus masculins és superior tant a Mallorca, sobretot al camp, com a Catalunya i València. En aquesta última, de les 511 referències a esclaus que per al període 1460-1480 ha localitzat Debra Blumenthal als arxius notariales de la ciutat, 276 corresponen a homes i 235 a dones; a més, d'aquests 511 esclaus, 204 eren negres o mulats: un 40% del total, que havia pujat ja al 70% en la darrera dècada del segle XV (1489-1500).¹⁹ I això, la procedència africana i el color de la pell, evidentment, dificultava la seva integració. Un dels elements que facilitaven la despersonalització de l'esclau, la seva «deshumanització», i la feia més acceptable als qui se'n beneficiaven o la justificaven, era precisament la seva diferència racial o ètnica, la seva condició d'estrangers.

Les societats ibèriques no eren proveïdores d'esclaus. El fet que a Catalunya, Aragó i, sobretot, al País Valencià, hagués quedat un important contingent de po-

17. S. BENSCH, «From Prizes of War to Domestic Merchandise: The Changing Face of Slavery in Catalonia and Aragon, 1000-1300», *Viator*, XXV (1994), 63-93.

18. R. I. BURNS, «Muslims as Property: Slavery Episodes in the Realms of Aragon, 1244-1291», *Sharq al-Andalus*, 14-15 (1997-1998), 61-79.

19. BLUMENTHAL, *Implements of Labor...*

blació musulmana, no significava que aquesta —tret d'algunes excepcions, com ara la reducció a esclavitud per escapar de la pena de mort— proveís d'esclaus els mercats locals; els senyors s'apropriaven del treball dels seus vassalls musulmans per la via de la parceria o l'emfiteusi, com ja he apuntat més amunt. D'altra banda, la mà d'obra esclava no s'autoreproduïa, de manera que, sobretot a Mallorca, on els esclaus autòctons s'havien esgotat molt prompte, en els primers temps de la colonització al segle XIII, calia recórrer constantment a la importació de nous esclaus per a satisfer les necessitats laborals de l'illa. A les altres regions, l'aprovisionament sembla haver estat més irregular i atzarós, dependent de captures massives —com després de la presa de Mallorca o de Màlaga, que posaren en el mercat milers d'esclaus—, de les accions de pirateria en la costa o en alta mar i de les incursions en l'Àfrica subsahariana. La irregularitat de l'oferta es corresponia amb una gran elasticitat de la demanda, que s'adaptava a les existències en el mercat i les compensava o complementava amb el treball assalariat, permanent (mossos) o eventuals (jornalers).

L'esclavitud era urbana i rural, artesanal i agrícola. No eren antagòniques ni hi havia cap disjuntiva entre elles, i, de fet, el treball esclau es trobava present, en major o menor grau, en tots els sectors productius. La seva major menor difusió depenia tant de les necessitats reals de la demanda —per la feblesa demogràfica de la regió o per l'interès dels propietaris a fer baixar el salari dels obrers agrícoles— com dels daltabaixos de l'oferta, que redistribuïa els esclaus entre les distintes activitats econòmiques i els diferents sectors socials, fins i tot els més modestes. És això al que es refereix Heers amb l'expressió desafortunada de «democratització» en la possessió d'esclaus. A Mallorca i al País Valencià no eren només els senyors i els propietaris urbans els qui es beneficiaven del treball esclau, sinó també els pagesos benestants, que cultivaven les seves terres amb mà d'obra familiar, assalariada i esclava; a Barcelona, València i Màlaga, entre els propietaris d'esclaus figuren també tota mena de menestrals i professionals urbans. A Catalunya, diu Roser Salicrú, l'esclavitud estava més estesa per tot l'espectre social a Barcelona, Vic, Girona i Perpinyà, mentre que a la resta del Principat es trobava més concentrada a mans dels grups privilegiats.

Només a Mallorca, on la fragilitat demogràfica era més acusada i major el contingent de població esclava, hi trobem quadrilles d'esclaus treballant en reserves senyorials, ja des dels primers moments de l'ocupació cristiana, abans fins i tot de l'establiment de colons. També a les petites explotacions, la mà d'obra esclava complementa sovint la força de treball familiar; al País Valencià, en canvi, aquesta complementarietat és assumida per assalariats lliures (mossos i jornalers) i només en comptades ocasions per esclaus, llevat del final del segle XV, quan es produeix una formidable afluença d'esclaus negres, importats d'Àfrica per mercaders portuguesos i genovesos, que farà baixar els preus i en facilitarà l'adquisició per artesans i pagesos.

Grups d'esclaus, en trobem també, i en nombre important, als molins de l'horta de València i, en xifres més modestes, en la fusteria del Mercat, que, com apunta Javier Marzal, era l'espai de major concentració d'esclaus a la ciutat. A

Màlaga, en canvi, era el port on es feia més visible el treball dels esclaus, carregant i descarregant mercaderies, que sovint eren també esclaus, ja que aquesta ciutat era el port més important del regne de Granada i un dels principals mercats esclavistes.

Quant a l'esclavitud urbana, estava lluny de limitar-se només a l'àmbit domèstic. La trobem a tot arreu: a la casa i al taller, a l'hort o la propietat agrícola de l'amo, a la manufactura tèxtil i a la indústria de la construcció, a les tavernes, els hostals i els bordells. Esclaus i esclaves hi feien de tot: agranar, fer la bugada i altres tasques domèstiques, treballar en l'obra, atendre la clientela de la botiga, carregar i descarregar, dur missatges, servir en els banys públics, fer de dida o de prostituta... A València, sembla que els treballs més durs eren el de coure a la fleca i, sobretot, el de serrar fusta al mercat, i, de fet, els fusters i els flequers eren els oficis que major nombre d'esclaus posseïen. Tanmateix, no podem inferir el treball dels esclaus i l'ocupació a què se'ls destinava a partir, com de vegades s'ha fet, de l'ofici dels seus amos. En realitat, ni tan sols podem distingir pròpiament entre una esclavitud urbana i una altra rural, entre una esclavitud domèstica o artesanal i una altra agrícola. Com ens recorden Roser Salicrú i Javier Marzal, el treball esclau era més versàtil i polivalent del que havíem cregut. L'esclau treballava on se li manava, al camp i a la ciutat, en una ocupació o una altra, en les feines més dures i degradants, on importava més la força física que l'habilitat o l'especialització. De fet, són molt pocs els qui aprenen l'ofici de l'amo, perquè canvien contínuament de propietari, i aquests, ja ho he dit, els dediquen a les més diverses tasques.

No és cert, per tant, com afirma Phillips, que gran part de l'ús dels esclaus domèstics hagi de ser considerat treball improductiu, ja que aquells eren assignats a tasques no econòmiques. Com molts altres historiadors, Phillips no entén l'esclavitud medieval, la veu sempre en relació amb la «veritable» esclavitud —l'antiga i la colonial, la de plantació— i li suposa com a primera funció l'ostentació de la riquesa i el luxe de què fruïen els seus propietaris. És veritat que, a les societats mediterrànies medievals, el nombre d'esclaus no era tan elevat com al món romà o als Estats Units i que el treball esclau no resultava tan fonamental per al funcionament del sistema productiu (tot i que els percentatges aportats per a Catalunya i Mallorca, del 10% i encara el 15%, no deixen de ser ben considerables), però no per això l'esclavitud deixava d'acomplir una funció econòmica important. En molts sentits: d'aprofitament directe de la força de treball dels esclaus, que ja hem vist, de contenció dels salaris dels treballadors lliures i d'obtenció d'ingressos pel seu lloguer a tercers.

La relació entre treball esclau i treball lliure es veu clarament a Mallorca i a Catalunya. A la primera, la baixa demografia del segle XIII fa pujar els salaris dels treballadors lliures, molt més alts que l'adquisició i el manteniment d'un esclau, mentre que el creixement demogràfic de la primera meitat del segle XIV es traduirà en un abaratiment del preu del treball esclau i una reducció del nombre d'esclaus. A la segona, els estaments privilegiats empraran l'esclavitud, en el context depressiu inaugurat per la Pesta Negra, no tant per reomplir els

buits provocats per l'epidèmia, com per contrarestar les pretensions d'increment dels salaris agrícoles per part dels mossos i els jornalers. No es tracta d'una conjectura. Textos del final del segle XIV mostren la queixa dels ciutadans de Barcelona pels immoderats salaris que demanen llauradors i bracers i el recurs que fan a la compra d'esclaus per obligar aquells a baixar els salaris (Salicrú). Aquests textos i la proliferació d'ordinacions municipals relatives als esclaus mostren també que l'increment en les adquisicions d'esclaus i la seva difusió en la societat catalana era un fenomen recent, de la segona meitat del tres-cents.

Tots els autors del dossier aporten també exemples de lloguer d'esclaus a tercers per part de l'amo, que en cobra el salari, per dies, per setmanes o per tot un any. Com a bracers, com a flequers, com a dides, com a peons de la construcció... Això facilitava, com apunta Raúl González, que l'esclau pogués ser llogat per persones que no disposaven de capital suficient per adquirir-ne un de propi o que no tenien interès a comprar-ne un perquè només el necessitaven per a una feina temporal. I, encara, l'amo podia rendibilitzar la seva inversió venent-li la llibertat al mateix esclau, mitjançant el sistema de talla, per preus que superaven en escreix el de compra (podia arribar a quadruplicar-lo).

El dossier tenia també per finalitat comparar la rendibilitat del treball esclau i el treball assalariat. La comparació no pot ser merament economicista, confrontant el preu de compra d'un esclau i el salari anual d'un treballador lliure. Com molt bé observa Roser Salicrú, hem de tenir en compte també la sobreexplotació del treball esclau i la seva eventual cessió a tercers. El treball esclau resulta rendible, no tant pel seu preu de cost, en comparació amb el salari dels obrers, sinó per l'intens aprofitament que se'n feia, a la llar, al taller i al camp, en tota mena de feines, dures i perilloses; perquè se'l podia llogar a tercers, obtenint a canvi el salari guanyat per l'esclau; perquè se'l podia tornar a vendre; i perquè se li podia fer pagar per la seva llibertat. Era, a més, una mà d'obra disciplinada, amb poques possibilitats de revoltar-se o de fugir; i, encara en aquest darrer cas, el propietari podia confiar en la seva recuperació per part de la justícia o en rescabalar-se de la pèrdua si havia subscrit una assegurança contra fugues.²⁰ Els contemporanis ho sabien, i no són rars els testimonis que declaren que més val comprar un esclau que llogar un treballador (un paler en el forn, en l'exemple que cita Marzal).

L'esclavitud medieval no alterà les estructures productives i laborals pròpies del sistema feudal als països que la conegueren. Ni tan sols s'estengué amb la difusió de nous cultius que, com el sucre, apareixerien associats més tard, a les illes Canàries, a Madeira i al Carib, amb les plantacions esclavistes. Al País Valencià, per exemple, el sucre va ser cultivat des dels primers anys del quatre-cents per mà d'obra —cristiana i musulmana— lliure. No eren tant requeriments tècnics els que feien necessari i avantatjós el treball esclau, sinó la baixa demo-

20. R. SALICRÚ, *Esclaus i propietaris d'esclaus a la Catalunya del segle XV. L'assegurança contra fugues*, Barcelona, 2003.

grafia en uns llocs, la substitució del treball assalariat en uns altres, per tal de contrarestar l'alça dels salaris, la seva versalitat i polivalència, la seva rendibilitat i, sobretot, l'extraordinari increment de l'oferta en els últims segles medievals. Mentre l'oferta continuà sent abundant, els esclaus continuaren sent nombrosos a les ciutats i als camps del Mediterrani occidental; quan l'oferta es redirigí cap a l'altre costat de l'Atlàntic per proveir de mà d'obra les noves plantacions colonials, els esclaus desaparegueren.